

DR. ARŪNAS STREIKUS

Vilniaus universitetas

LIETUVOS INTELEKTUALŲ ELITAS LEMTINGŲ POLITINIŲ LŪŽIŲ METAIS (1940–1945)

Pranešime siekiama išryškinti skirtingą intelektualų grupių reakciją į 1940 m. Lietuvą užklupusias okupacijas ir paneigti kartais pasitaikančius teiginius apie kone visuotinį Lietuvos elito kolaboravimą su sovietiniais okupantais 1940–1941 m. Labiau diferencijuotas žvilgsnis į šią problemą atskleidžia akivaizdžią tendenciją, jog katalikiškų pažiūrų intelektualai turėjo daug mažiau iliuzijų okupacinio režimo atžvilgiu. Dalis jų pasitraukė į Vokietiją, o likusieji arba visiškai nedalyvavo viešajame gyvenime, arba įsitraukė į pagrindinę veiklą, arba buvo represuoti. Tarp aktyviai talkinusių okupantams, be prokomunistinių pažiūrų inteligentų, daugiausia buvo liberalių pažiūrų intelektualai, dar nepriklausomybės metais patekę į sovietų kultūrinę bei politinę įtaką. Katalikų intelektualai aktyviau dalyvavo ir antinacinės rezistencijos veikloje, nes susikompromitavę pirmuoju sovietmečiu intelektualai, baimindamiesi represijų, vengė pagrindinės veiklos.

Intelektualų laikysena didelių socialinių ir politinių perversmų metu daro didelę įtaką visos visuomenės elgsenai, ypač jeigu tie perversmai yra nulemti išorės jėgų. Kokį gi pavyzdį rodė Lietuvos intelektualų elitas okupacijų akivaizdoje? Prof. L. Truska pastaruoju metu aktyviai mėgina įrodyti buvus visuotinę Lietuvos intelektualų paramą sovietų režimui 1940 m., padėjusią jam sklandžiai įsitvirtinti¹. Tai argumentuodamas profesorius pateikia daug faktų, rodančių, kad sovietų režimą tuo metu šlovino ne tik jau anksčiau prokomunistinėmis pažiūromis ir simpatijomis Sovietų Sąjungai garsėję rašytojai, bet ir nemažai kultūros bei meno veikėjų. Minimi 1940 m. liepos 5 d. inteligentų pareiškimas, raginęs dalyvauti Liaudies seimo rinkimuose, kai kurių menininkų (rašytojų V. Putino, K. Borutos, K. Jakubėno, L. Dovydėno, skulptoriaus V. Kašubos ir kitų) konjunktūriniai kūriniai. Sunku pasakyti, kas taip elgėsi sąmoningai, kas dėl visiško nesusigaudymo to meto situacijoje, o kas iš baimės dėl savo ateities (nors represijų prieš intele-

---

¹ Kolaboravimo ypatumai pirmuoju sovietmečiu, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1, p. 80–81; Pasimokyti galima tik iš kritiškai suvoktos istorijos, *Kultūros barai*, 2002, Nr. 2, p. 78.

ktualus 1940 m. dar nebuvo, informacijos apie padėtį Sovietų Sąjungoje būta). Tačiau ne tokio elgesio motyvai šiuo atveju svarbiausia.

Nors L.Truska mini daug pavardžių, daryti išvadą apie visuotinį intelektualų talkinimą, įtvirtinant sovietų režimą Lietuvoje, nekorektiška. Talkinusiųjų grupės jokių būdu negalima tapatinti su visu Lietuvos kultūros ir intelektualų elitu. Visų pirma krinta į akis tai, kad tarp šlovinusių okupacinį režimą buvo labai mažai intelektualų siaurąja šio termino prasme, t. y. visuomenei gerai žinomų mokslininkų humanitarų. Vieni jų, neturėdami iliuzijų dėl sovietų režimo ir nujausdami greitas permainas, laikinai pasitraukė į Vokietiją (A.Maceina, St.Yla), kiti, netekę darbo universitete, pasitraukė iš viešojo gyvenimo (S.Šalkauskis, Pr.Dovydaitis), treči, nors ir tęsė mokslinę ar pedagoginę veiklą, tačiau ne tik visiškai atsiribojo nuo viešumos, bet ir dalyvavo ar bent jau rėmė rezistencinę veiklą (Z.Ivinskis, J.Ambrazevičius-Brazaitis). Dauguma žinomų rašytojų taip pat „tylėjo“: I. Šeinius jau 1940 m. išvyko iš Lietuvos, B.Brazdžionis, F. Kirša, J.Herbačiauskas tuo metu neišspausdino nė eilutės.

Krinta į akis ir tai, kad išlaikyti nuotolį okupacinio režimo atžvilgiu sunkiau sekėsi kairiųjų arba neva liberaliųjų pažiūrų intelektualams. Nemaža jų dar 4-ajame dešimtmetyje priklausė Lietuvių draugijai SSRS kultūrai pažinti, kuri buvo vienas iš pagrindinių įrankių sovietų įtakai skleisti. Tai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, P.Galaunė, K.Jablonskis, B.Sruoga, V.Krėvė, I.Jonynas, P.Šalčius ir kiti. Ši draugija aktyviai propagavo sovietų kultūrą ir mokslą, organizavo menininkų ir intelektualų keliones į Sovietų Sąjungą; 4-ajame dešimtmetyje ją aplankė ne tiek jau mažai bolševizmo simpatikų. Beveik visi jos nariai ir 1940 m. sveikino okupacinį režimą. Kartu su jau anksčiau neslėpusiais savo komunistinių pažiūrų rašytojais „trečiafrontininkais“ jie 1940 m. ir sudarė okupacinio režimo rėmėjų branduolį, prie kurio prisijungė tik keletas A.Smetonos valdymo metais negebėjusių įsitvirtinti menininkų: Sofija Čiurlionienė, Vincas Mykolaitis-Putinas, Kazys Binkis.

Reikia pabrėžti, kad tarp padėjusiųjų įteisinti sovietų režimą beveik nėra jaunųjų intelektualų katalikų kartos atstovų, 1936 m. pasirašiusių manifestą „Į organišką valstybės kūrimą“. Jie dar 4-ajame dešimtmetyje aiškiai išdėstė savo požiūrį į komunizmą ir perspėjo dėl jo grėsmės (dr. S.Yla 1937 m. išleido knygą „Komunizmas Lietuvoje“). Nors kai kurie dabartiniai intelektualai (L.Donskis) atkakliai bando išvelgti A.Maceinos žavėjimąsi bolševizmu², tačiau vis dėlto jis neliko bolševikų okupuotoje Lietuvoje. Savo

²L.Donskis, Dar kartą apie Antano Maceinos socialinę filosofiją, *Akiračiai*, 2000, Nr 1.

ankstyvojoje socialinėje filosofijoje nevengęs kritikuoti liberaliosios demokratijos, jis vis dėlto netapo bolševizmo simpatiku ir nemanė, kad jis būtų priimtina liberalinei demokratijai alternatyva.

Išimtį čia sudarytų gal tik J.Keliuotis, paskutiniame „Naujosios romuvos“ numeryje, išleistame 1940 m. liepos mėnesį, paskelbęs vedamąjį „Į naująjį dinamizmą“, kur sveikino po okupacijos šalyje prasidėjusius pokyčius. Tačiau šis neeilinių gabumų intelektualas psichologiniu tvirtumu ir ištikimybe savo įsitikinimams nepasižymėjo nei iki tol, nei vėlesniais metais. Jo redaguota „Naujoji romuva“ ne visada gebėdavo išlaikyti aiškia vertybių orientaciją; o tai buvo viena iš 4-ojo dešimtmečio pabaigoje atsiradusios trinties su „XX amžius“ redakcija priežasčių. Vėliau perėjęs sovietinius lagerius ir izoliuotas nuo viešumos, 8-ojo dešimtmečio pradžioje jis negebėjo atsispirti spaudimui ir „Kultūros baruose“ paskelbė sovietų režimui palankų, KGB suredaguotą straipsnį, kuris sukėlė nemažą atgarsį³.

Beje, L.Truska kaip vieną iš argumentų naudoja faktą, kad „XX amžius“ buvo tarp tų nedaugelio periodinių leidinių, kurie, prasidėjęs sovietų okupacijai, nebuvo uždaryti ir ragino dalyvauti Liaudies seimo rinkimuose, taip pat sveikino jo nutarimus. Iki okupacijos buvęs vienas iš jaunųjų katalikų raiškos tribūnų, „XX amžius“ iš tikrųjų buvo leidžiamas iki 1940 m. rugpjūčio 1 d. Tačiau senoji šio dienraščio redakcija nuo jo leidimo buvo nušalinta jau 1940 m. liepos mėn. pradžioje, dar prieš prasidedant rinkimų į Liaudies seimą kampanijai. Nuo 1940 m. liepos 8 d. šį laikraštį redagavo prof. St.Kolupaila, pakeitęs dr. Igną Skrupskelį, kuris po kelių dienų buvo suimtas ir nuteistas. Prof. S.Kolupaila dar prieš okupaciją būdavo dažnas svečias Sovietų Sąjungos pasiuntinybės rengtuose priėmimuose, skaitė Lietuvių draugijos SSRS kultūrai pažinti organizuotas viešas paskaitas. Be to, jo, kaip ir paties dienraščio, vardas iš esmės tebuvo priedanga sovietams reikalingai informacijai skleisti, nes nuo 1940 m. birželio 15 d. dienraščio turinys aki-vaizdžiai pasikeitė: visiškai nebeliko originalių straipsnių, buvo perspausdinama tik oficiali arba informacinio pobūdžio medžiaga.

Nemažai jaunųjų intelektualų katalikų jau nuo 1940 m. vasaros aktyviai dalyvavo antisovietinėje rezistencinėje veikloje: VDU dėstytojas A.Damušis buvo vienas iš aktyviausių LAF-o Kauno štabo narių ir sukilimo organizatorių, prof. Pr.Padalskis-Padalis priklausė LAF-o Vilniaus štabui, LAF-o nariai buvo prof. Z.Ivinskis ir Juozas Meškauskas. Neatsitiktinai šios intelektualų srovės atstovai atsidūrė ir sovietų valdžios represinių struktūrų dėmesio

³ Tiltas, kurio dar nėra, *Kultūros barai*, 1971, Nr. 12.

centre. Be jau minėto I.Skrupskelio, 1940–1941 m. buvo suimti: dr. Pranas Dielininkaitis, Pr.Dovydaitis, filosofijos dr. Pranas Mantvydas, psichologas dr. Jonas Pankauskas ir kiti.

Tuos pačius intelektualus katalikus matome ir kalbėdami apie pastangas atkurti valstybingumą, prasidėjus Sovietų Sąjungos–Vokietijos karui, ar pagrindinę veiklą vokiečių okupacijos metais. Laikinojoje vyriausybėje, be jos pirmininko J.Ambrazevičiaus, dirbo: A.Damušis (pramonės ministras), dr. Pr.Dielininkaitis (darbo ministras), P.Padalis (prekybos viceministras), Z.Ivinskis (atsakingas už ryšius su vokiečių valdžios institucijomis). Po to, kai Laikinosios vyriausybės ir LAF-o veikla buvo sustabdyta, visi jie dirbo Lietuvių fronte. Čia prie jų dar prisijungė prof. V.Viliamas, teisininkas Povilas Šilas, LF pagrindinį laikraštį „Į laisvę“ redagavo literatas Antanas Strabulis, LF spaudoje taip pat bendradarbiavo žurnalistai J.Virbickas, J.Būtėnas, H.Blazas, K.Urbonavičius. J.Keliuotis, taip dar sykį paliudydamas savo kiek skiriančiąsi nuo katalikų poziciją, įkūrė savarankišką pagrindžio organizaciją – Lietuvių vienybės sąjungą. Lietuvių frontui priklausė ir į Lietuvą grįžęs, anot L.Mockūno, vienas iš lietuviškojo fašizmo ideologų – A.Maceina. Bent kiek man žinoma, A.Maceina ir nacių okupacijos pradžioje viešai nėra šlovinęs nacių veiksmų Lietuvoje, juolab žydų diskriminacijos. Žymių Lietuvos visuomenės veikėjų protesto prieš žydų naikinimą Lietuvoje pasirašymu aktyviai rūpinosi buvęs Laikinosios vyriausybės vadovas J.Ambrazevičius. Apskritai dauguma Lietuvos intelektualų ir menininkų neprisidėjo prie viešų antisemitinių deklaracijų. Šia prasme pasižymėjo tik vienetai: Pulgis Andriušis, Rapolas Mackonis (apysaka „Politrukas Sruelis Švindelmacheris“).

Tuo tarpu nacių okupacijos metais veikusiose liberaliosios krypties pagrindžio organizacijose intelektualų beveik nerastume, išskyrus gal tik LLKS Vilniaus štabui vadovavusį VU doc. teisininką Stasį Žakevičių ir jos narį žurnalistą Bronių Railą. Aktyviau čia reiškęsi techninė inteligentija. Sovietmečiu susikompromitavę liberaliųjų pažiūrų intelektualai buvo atidžiau prižiūrimi gestapo, todėl pagrindinės veiklos vengė. Kai kurie bandė išpirkti kaltę pataikaudami nacių propagandai, pavyzdžiui, L.Dovydenas.

1940–1941 m. patirtis paskatino daugumą intelektualų pasitraukti iš sovietų reokupuojamos Lietuvos. Vien literatų ar literatūrologų pasitraukė daugiau nei 200⁴. Nepasitraukė tik nespėję ar negebėję to padaryti ir sąmo-

⁴ V.Martinkus, Rašytojas ir Lietuva, *Literatūra ir menas*, 1990 12 22.

ningai nusprendę tapti ideologinio fronto kariais, nes ankstesnė patirtis turėjo išsklaidyti iluzijas, kad bus galimybių laisvai kūrybinei ir intelektinei raiškai. Tiesa, teoriškai pasilikimo motyvas dar galėjo būti apsisprendimas pasiaukoti, tačiau iš tikrųjų tokių atvejų buvo nedaug. Praregėjo ir pasitraukė netgi nemažai 1940–1941 m. sovietų režimą rėmusių intelektualų: broliai Biržiškos, V.Krėvė, L.Dovydėnas ir kiti. Netolima ateitis iš esmės patvirtino, kad pasitraukusių pasirinkimas buvo teisingas. Likę netrukus atsidūrė sovietiniuose lageriuose arba visiškoje ideologinių suvaržymų nelaisvėje ir buvo priversti tarnauti režimui.

Išvados. Išdėstyti faktai leidžia daryti išvadą, kad katalikiškų pažiūrų intelektualai turėjo žymiai mažiau iliuzijų okupacinio režimo atžvilgiu. Dalis jų pasitraukė į Vokietiją, o likusieji arba visiškai nedalyvavo viešajame gyvenime, arba išitraukė į pagrindinę veiklą, arba buvo represuoti. Tarp aktyviai talkinusių okupantams, be prokomunistinių pažiūrų inteligentų, daugiausia buvo liberalių pažiūrų intelektualai, dar nepriklausomybės metais patekę į sovietų kultūrinę bei politinę įtaką. Katalikų intelektualai aktyviau dalyvavo ir antinacinės rezistencijos veikloje, mat intelektualai, kurie buvo susikompromitavę pirmuoju sovietmečiu, baimindamiesi represijų, vengė pagrindinės veiklos.

Įteikta 2004 m. sausio mėn.

LITHUANIA'S INTELLECTUAL ELITE IN THE YEARS OF DECISIVE POLITICAL TURNING POINTS (1940–1945)

Arūnas Streikus

Summary

The paper seeks to make more clear the reaction of different intellectual groups to the occupation of Lithuania in 1940 and to refute the sometimes appearing assertions about the almost universal collaboration of Lithuania's elite with the Soviet occupiers in 1940–1941. A more differentiated look at this problem reveals the clear tendency that the intellectuals with Christian views had significantly fewer illusions about the occupying regime. Part of them withdrew to Germany, while the rest either did not participate at all in public life, joined underground activities, or were repressed. In addition to the intelligentsia with pro-Communist views, Lithua-

nian intellectuals, espousing liberal views, who during the years of independence had been seduced by Soviet cultural and political influence, actively assisted the occupiers. Catholic intellectuals took a more active role in the anti-Nazi resistance since the intellectuals who had compromised themselves during the first Soviet period, fearing repressions, did not participate in underground activities.